

столбовые ямы. В пяти жилищах обнаружены остатки глинобитных печей, а в одном — очажная яма. В двух случаях печи были вынесены за пределы помещений, сооружались они, как правило, на деревянной основе. В заполнения построек и в культурном слое найдено значительное количество керамики, костей животных, орудий труда, бытовых предметов. Поселение выделяется наличием многочисленной поливной керамики, а также изделий из стекла. Имеются предметы импорта. Поселение играло значительную роль как во внешней, так и во внутренней торговле. Кроме того, здесь зафиксированы остатки кузнечного, бронзолитейного, косторезного и деревообрабатывающего производства.

Исходя из этих данных памятник можно отнести к поселениям с чертами городских центров. На основании керамического комплекса и других материалов он датируется XII — началом XIII в. После гибели поселения на его территории возникло кладбище, где обнаружены четыре захоронения. Три из них находились в ямах, обложенных кирпичом. Погребения можно датировать XIII—XIV вв.

Г. М. ШОВКОПЛЯС

Давньоруські писанки (з колекції Державного історичного музею УРСР)

В кінці IX ст. у результаті тривалого суспільно-економічного розвитку східнослов'янських племен склалась єдина давньоруська народність, що створила ранньофеодальну державу — Стародавню Русь. Значну роль в її економічному житті відігравало багатопрофільне ремесло, розвиток якого проходив у подібних формах на всій території Русі. Про це свідчить, зокрема, однотипність його виробів.

Однією з найбільш поширених галузей ремісничого виробництва на Русі було гончарство, залишки якого у вигляді гончарських печей та різноманітних виробів (посуд і полив'яні плитки, іграшки тощо) у великій кількості трапляються на давньоруських поселеннях і в похованнях.

Нагромадження численних археологічних матеріалів свідчить також, що з кінця X ст. на Русі поширюється виготовлення виробів, вкритих різнокольоровою поливою. Передусім це стосується архітектурної кераміки, що була необхідною для оздоблення кам'яних споруд. Особливої майстерності в цьому досягли майстри по виготовленню полив'яних плиток, орнаментованих різноманітним художнім розписом з соковитих барв, який виконувався поливою. Метод поліхромного розпису давньоруські ремісники перенесли і на побутові предмети, зокрема на керамічні орнаментовані вироби у формі яечка, так звані писанки. Ці предмети давно вже привертють увагу дослідників. Зараз на території Давньої Русі їх відомо понад 70¹.

Колекція з 22 таких виробів, здебільшого до цього часу все ще не врахованих і не опублікованих, зберігається у Державному історичному музеї УРСР. Вони походять з Києва, Білгородки і Старих Безрадиців Київської обл. Конончі і Грищанців, Княжної гори і Ліпляви Черкаської обл. та з Ровенщини. Кілька писанок, згаданих у інвентарних книгах музею², на жаль, не збереглися до нашого часу.

¹ Макарова Т. И. О производстве писанок на Руси.— Культура Древней Руси. М., 1966; Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси.— САИ, 1967, вып. Е1-38.

² Інвентарна книга Археологічного музею, № 15069, 17612, 17889, 25012—25013, 27516; Університетський каталог, № 1236, 5226.

Ці вироби походять з Києва, Черняхова Київської обл., с. Броварки на Полтавщині, с. Збранки Житомирської обл. У свій час вони експонувались в музеї. Див.: Київський художественно-промисловий і науковий музей. К., 1911, с. 37, 44; Древнейшие колокола, найденные при разрытии развалин Десятинной церкви.— Галерея киевских достопримечательных видов и древностей, тетрадь 5. К., 1857, с. 35, рис. 6; Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2—22 августа. К., 1874, с. 18—19.

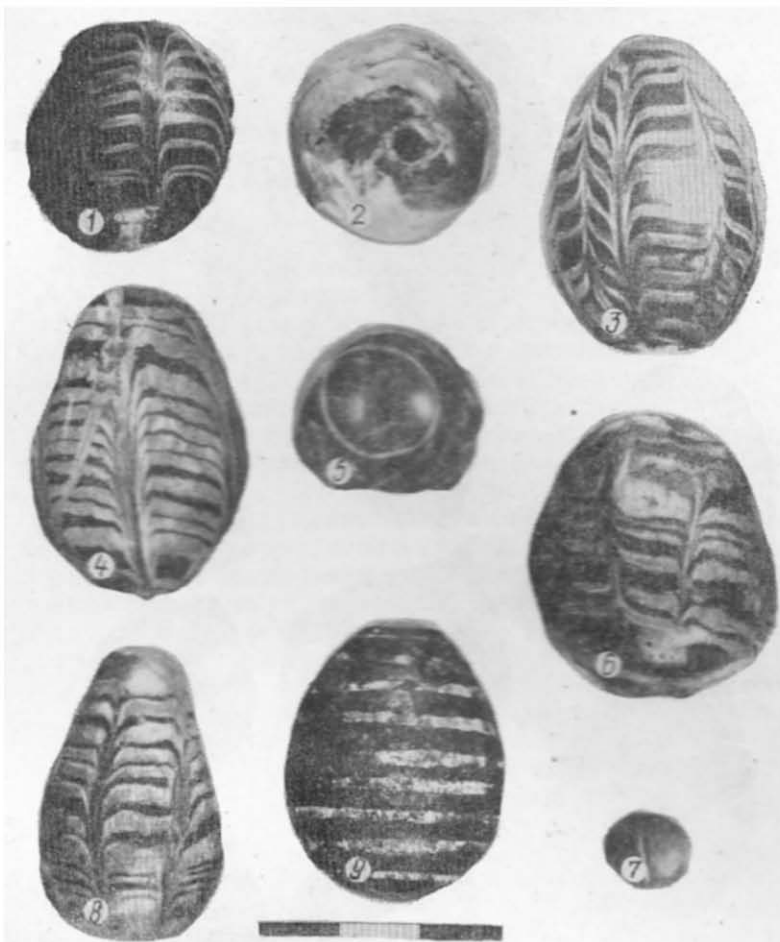

Рис. 1. Давньоруські писанки:

1, 2 — Старокиївська гора; 3 — гора Кислівка в Києві; 4, 5, 6 — с. Білгородка (давній Білгород) поблизу Києва; 7 — брязкальце (с. Білгородка); 8 — с. Старі Безрадиці Обухівського р-ну; 9 — м. Ровно.

Всі писанки виготовлені із звичайної випаленої глини, що добре видно на ще не вкритих поливою (рис. 3, 2) або на яких полива частково відлупилася (рис. 2, 7). Після випалу їх поверхня вкривалась поліхромним візерунком у вигляді фігурних дужок або смужок. Цей мотив міцно ввійшов в орнамент майоліки і відомий навіть у сучасному керамічному виробництві України під назвою «фляндрівки»³.

Писанки порожні всередині й мають на ширшому кінці отвір діаметром 0,5—0,8 см. Цим отвором вони, очевидно, настромлювались на паличку під час нанесення орнаменту на їх поверхню. Всередині кожної з писанок, якщо вона збереглася цілою, є маленька глиняна кулька (рис. 1, 7), що перетворює її на брязкальце.

Зокрема, з території стародавнього Києва походить уламок вкритої чорною поливою писанки довжиною 3 см, орнаментованої дужками, виконаними жовтою поливою (рис. 1, 1). На другому уламку, теж з Києва (територія Старокиївської гори), на ширшому кінці є отвір, а на жовтому тлі поливи, що вкриває її поверхню, нанесено круговий розпис з ліній чорного кольору (рис. 1, 2). На третьому уламку, також

³ Филіппова С. В. Архитектурная майолика. М., 1956, с. 32.

Рис. 2. Давньоруські писанки:

1 — літописна Родня (Княжа гора) Канівського р-ну; 2 — с. Кононча Канівського р-ну; 3 — с. Грицаїці Канівського р-ну; 4 — Канівський р-н; 5-7 — с. Ліплява на Черкащині; 8-11 — невідоме місце знахідки.

з Старокиївської гори, зберігся отвір на ширшому кінці, але поверхня виробу ще не вкрита поливою (рис. 3, 2).

Ціла писанка, яка не збереглась, але у свій час була опублікована⁴, знайдена на відомій горі Кисилівці у Києві. Вона має отвір на ширшому кінці, на чорному тлі полив'яної поверхні є розпис у вигляді дужок, виконаний жовтою поливою (рис. 1, 3).

Три писанки походять з давнього Білгорода (тепер — с. Білгородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.). Одна з них (рис. 1, 4), довжиною 4 см і шириною 2 см, має отвір на ширшому кінці та глиняну кульку всередині. Її поверхня вкрита світло-жовтою поливою і орнаментована вузькими дужками чорного кольору. Друга, довжиною 4 см і шириною 3 см, має отвір у тому ж місці і глиняну кульку всередині, на тлі темно-коричневої поливи недбало розміщений розпис у вигляді дужок темно-жовтого кольору (рис. 1, 6). На уламку третьої писанки

⁴ ДП, 1902, вып. 5, с. 63, табл. 35, № 1351.

з Білгородки на чорній полив'яній поверхні є тонесенькі смужечки кругового розпису жовтого кольору (рис. 1, 5).

Одна писанка виявлена у с. Старі Безрадичі Обухівського р-ну Київської обл. на давньоруському городищі над Стугною. Вона має довжину 4 см, ширину 2,5 см, отвір у ширшій частині й глиняну кульку всередині (рис. 1, 8).

У цілої писанки, знайденої в с. Гришциці Канівського р-ну Черкаської обл., довжиною 3,5 і шириною 2,8 см, також є отвір у ширшій частині й глиняна кулька всередині. На тлі темно-жовтої поливи розміщено круговий розпис з вузьких смужок чорного кольору (рис. 2, 3). Писанка з Кононці Канівського р-ну Черкаської обл., довжина якої 4,4 см, а ширина 2,8 см, має у тому ж місці отвір і глиняну кульку всередині. Її поверхня вкрита зеленою поливою, розписаною дужками жовтого кольору. На вузькому кінці писанки, по її обводу, нанесена суцільна жовта смужка. Розпис недбалый, частина поверхні горбкувата (рис. 2, 2). Писанку довжиною 4 см і шириною 3 см, з отвором на ширшій частині й глиняною кулькою всередині, виявлено на городищі Княжа гора (територія літописного м. Родня), поблизу с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл. На її жовтій полив'яній поверхні нанесені поливою чорного кольору кругові смужки (рис. 2, 1). З Канівщини походить і уламок писанки, на темно-жовтому тлі якої зберігся розпис, виконаний круговими смужками чорного кольору (рис. 2, 4).

Ціла та два уламки писанок знайдені в с. Ліплява Канівського р-ну Черкаської обл. Перша з них (рис. 2, 7), довжиною 3,9 см і шириною 2,5 см, має отвір з ширшого кінця і глиняну кульку всередині. Вкрита вона поливою чорного кольору (значна частина її зіпсована) і орнаментована кільцями у вигляді вузьких жовтих смужок. На чорній полив'яній поверхні уламків двох інших виробів по обводу симетрично розміщені вузькі смужки яскраво-жовтого кольору (рис. 2, 5, 6).

Писанка, що трапилась поблизу м. Ровно, має довжину 3,9 см, ширину 3 см, отвір на ширшому кінці й глиняну кульку всередині. Її поверхня відрізняється своїм розписом від усіх описаних вище — на тлі чорної поливи симетрично розташовані вдавнені кругові смужки, заповнені білою поливою (рис. 1, 9).

Схожа з попередніми за візерунком і писанка, місце знахідки якої, на жаль, невідоме (рис. 2, 11). Її довжина 4 см, ширина 2,8 см, є отвір на ширшому кінці та глиняна кулька всередині. Вона має чорну поверхню з симетрично розташованими круговими смужками жовтого кольору.

Невідомі зараз і місця знахідок ще п'ятьох виробів. Один з уламків (рис. 2, 8) розписаний по чорній поливі вузькими дужками й смужками жовтого кольору, що чергуються. Другий (рис. 2, 9) має на тлі чорної поливи жовті дужки, а на жовтому тлі третього (рис. 2, 10) розташовані кругові смужки чорного кольору. Дві цілі писанки округлої форми, діаметром 3,5 і 4 см (рис. 3, 1, 3), обидві з отворами на ширших кінцях та глиняними кульками всередині. На їх поверхнях місцями збереглися залишки поливи.

Таким чином, на більшості згаданих писанок орнамент має вигляд фігурних дужок жовтого кольору, на решті — наявні кругові смужки жовтого або чорного кольору і лише в одному випадку білого. До недавнього часу вважалось, що розпис на поверхню писанок, як і керамічних плиток, наносився в гарячому напіврідкому стані за допомогою трубчастого інструменту⁵. Такі знаряддя — ціла та уламок глиняної ллячки з двома отворами, що використовувались саме для цієї мети, — трапились на території стародавнього Києва. Ціла ллячка неодноразо-

⁵ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, с. 93; Филиппов А. В. Древнерусские изразцы, т. 1. М., 1938, с. 12.

во була опублікована⁶. Проте сучасні спеціальні дослідження показали, що для нанесення візерунку в лячки наливали не розтоплену поливу, яка дуже в'язка і не могла б вилитись через її невеличкі отвори, а холодну розведену в воді розмелену поливу⁷.

Деякі дослідники припускають, що саме у Києві могло виникнути виробництво писанок як побічне при виготовленні полив'яних плиток, використовуваних для оздоблення стін і підлоги палаців та храмів міста⁸. Не заперечуючи цього припущення, Т. І Макарова на основі нових

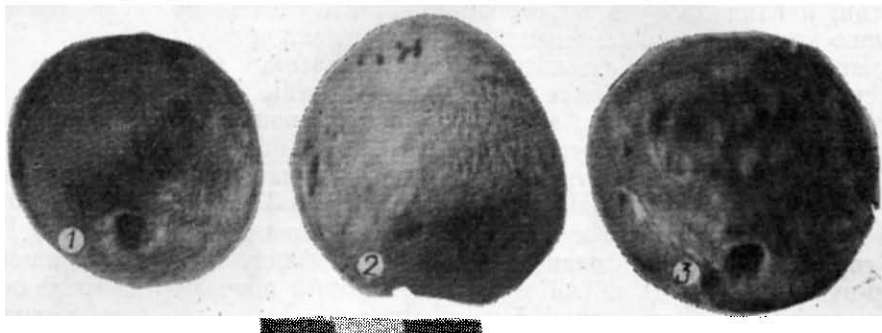

Рис. 3. Давньоруські писанки:

1, 3 — невідомі місця знахідок; 2 — Старокиївська гора.

знахідок вважає, що з середини XI ст. виробництво писанок було зв'язане головним чином з двома центрами Давньої Русі — Києвом на півдні та Новгородом на півночі⁹.

О. Л. Монгайт висловлює припущення про місцеве виготовлення писанок у Старій Рязані, де на дні горна для випалу поливної кераміки знайдено уламки писанки¹⁰. Відомі вони і в ряді давньоруських міст, зокрема у Вишгороді, Галичі, Пліснеську, Воїні, Новгороді, Рязані, Вщижі, Гродно, Новогрудку, Гочеві, а також у курганах радимичів тощо¹¹. Засвідчені ці вироби і у хазарському Саркелі¹². Писанки знаходили досить широкий збут. Аналогічний розпис на писанках і плитках, що походять з будівель X—XII ст., безперечно свідчить про їх належність до епохи Давньої Русі.

Нові археологічні дослідження у Новгороді на основі чіткої стратиграфії будівельних ярусів дають змогу конкретизувати час існування писанок. Так, ґрутуючись на хронології Неревського розкопу, де знайдено 28 писанок, орнаментованих фігурними дужками, Б. О. Колчин зазначає, що вони були у побуті Новгорода у X—першій половині

⁶ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья..., с. 70; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1947, с. 361, рис. 99; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1957, с. 467, рис. 132.

⁷ Филиппова С. В. Указ. соч., с. 34—35; Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. К., 1969, с. 70; Тищенко А. Р. Древнерусская и украинская керамика X—XVII вв. Автореф. канд. дис. К., 1969, с. 25.

⁸ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси, с. 362; Hilszerówna Z. Rzeczyznki do handlu Polski z Rusią Kijowską.— Przegląd archeologiczny, 1950, t. 9, z. 1, г. 26, s. 8.

⁹ Макарова Т. И. Поливная посуда, с. 46.

¹⁰ Монгайт А. Л. Старая Рязань.— МИА, 1955, № 49, с. 125.

¹¹ Макарова Т. И. О производстве писанок на Руси; Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр.— АП, 1952, т. 3, с. 392, табл. II, 7; Довженко В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966, с. 97, табл. 17, рис. 1, 2, 4, 5; Арциховский А. В. Раскопки восточной части дворища в Новгороде.— МИА, 1949, № 11, с. 171—172, рис. II, 6; Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей.— СА, 1958, № 2, с. 11; Монгайт А. Л. Старая Рязань, с. 125; Воронин Н. Н. Древнее Гродно.— МИА, 1954, № 41, с. 45; Рыбаков Б. А. Радзімічы.— Працы сэкцыі археалогіі, т. 3. Менск, 1932, с. 87, табл. II, 7, с. 125.

¹² Артамонов М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону.— ИГАИМК, 1932, вып. 131, с. 17, рис. 7 (54).

XII ст., після чого зовсім зникли¹³. Найбільшого поширення на Русі писанки набули у середині XI ст.¹⁴

Старанно нанесений на поверхню писанки орнамент вимагав значної майстерності і високого художнього хисту ремісника. Цей своєрідний розпис, поширений і на ряді інших керамічних виробів, відображав художні смаки давньоруських умільців і є одним з видів народно-декоративного мистецтва того часу. Виготовлення найкращих його зразків стало можливим завдяки високому розвитку поливної техніки на Русі. Надзвичайно соковитим барвистим розписом своїх виробів давньоруські ремісники-керамісти внесли значний вклад в історію поливного виробництва.

Глиняні яечка мають дуже давнє походження. Вони відомі вже у пам'ятках трипільської культури. Так, яечко, виготовлене з перепаленої глини, виявлене у житлі на ранньотрипільському поселенні с. Лука-Врублівецька на Дністрі. Воно витягнутої яйцеподібної форми, розміром 6 × 3 см, всередині має 12 мініатюрних глиняних кульок. Дослідник вважає його дитячою іграшкою¹⁵. Невеличке овальної форми глиняне яечко з п'ятьма глиняними кульками всередині походить з ранньотрипільського поселення у Солончезях І Молдавської РСР¹⁶. Невеликі глиняні брязкальця овально-яйцеподібної форми знайдені під час розкопок трипільського поселення поблизу с. Бодаки на Волині та у похованнях пізньотрипільського могильника у с. Вихватинці (Молдавія)¹⁷. У похованнях могильника VIII—V ст. до н. е. поблизу с. Висоцького Львівської обл. траплялись брязкальця у вигляді мініатюрних глиняних посудин і зооморфних фігурок. Деякі дослідники вважають, що вони мали культове магічне значення, у зв'язку з чим їх клали в могили як обереги дітей від злих духів у «потойбічному» світі¹⁸.

Про звичай розмальовування яєць у давні часи маємо згадки римського поета Овідія та римського письменника і вченого Плінія¹⁹.

Серед дослідників немає єдиної думки щодо призначення давньоруських писанок-брязкальць. Одні називають їх іграшками²⁰, інші вважають язичницькими культовими предметами, які були пов'язані з магічними віруваннями, символізуючи собою оновлення і відродження²¹. Відомий етнограф М. Ф. Сумцов писав, що саме яйце набуло релігійно-звичаєвого й символічного значення задовго до прийняття християнства і стало символом сонця. Шанування яйця асоціювалось з весняним відродженням сонця, а разом з ним і всієї природи. Воно було синонімом джерела життя і всесвіту²². Вказував на глибоку давнину цього значення й С. К. Кулжинський²³. Пізніше, у християнській символіці звичай дарування яйця розглядався як побажання здоров'я і всякого добра. На честь весняного свята здійснювалось і фарбування яєць-красанок.

¹³ Колячін Б. А. Хронология новгородских древностей, с. 111.

¹⁴ Макарова Г. И. Поливная посуда, с. 44—45.

¹⁵ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре.— МИА, 1959, № 38, с. 201, рис. 39, табл. 73, 8.

¹⁶ Пассек Т. С. Итоги работ в Молдавии в области первобытной археологии.— КСИИМК, 1954, выд. 56, с. 93.

¹⁷ Там же, с. 92.

¹⁸ Пассек Т. С. Итоги работ в Молдавии..., с. 94—95; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, 1961, № 84, с. 62; Березанська С., Канівець В. До питання про виховання дитини в первісному суспільстві (за археологічними даними).— Дошкільнє виховання, 1954, № 4, с. 39.

¹⁹ Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana, t. 4. Warszawa, 1903, s. 27.

²⁰ Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 pp., с. 392.

²¹ Bojsunowski K. Pisanki jako obiekt kultu balwohalczego.— Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne, 1906, N 4(68), t. 5, s. 530—531; Arme T. J. La Suede et l'Orient. Upsala, 1914, p. 216.

²² Сумцов Н. Ф. Писанки.— Киевская старина, 1891, № 5, с. 185—203.

²³ Кулжинский С. К. Описание коллекции народных писанок. М., 1899, с. 31—33; 45—48.

Виготовлення писанок, що пов'язувалось з народним звичаєм зустрічі весни, відоме у багатьох слов'янських та інших народів²⁴. Вони належали в минулому до найпоширеніших зразків декоративного мистецтва²⁵.

Давні традиції розпису глиняних, дерев'яних, кам'яних яєць геометричним і рослинним орнаментом збереглися як один з видів народної художньої творчості до наших днів, втративши, безперечно, будь-яке культове магічне значення. Ці вироби перетворились в одну з груп сучасних пам'яток-сувенірів.

А. М. ШОВКОПЛЯС

Древнерусские писанки (из коллекции Государственного исторического музея СССР)

Резюме

Статья посвящена древнерусским писанкам из Киевской (Белгородка, Старые Безрадицы), Черкасской (Гришанцы, Ковочы, Агула гора, Липлява) и Ровенской областей, хранящимся в Государственном Историческом музее СССР. Эти яйцевидные керамические изделия покрыты поливой и украшены поливным полихромным рисунком в виде скобок или параллельных полосок. В полости внутренней части они содержат маленький глиняный шарик, превращающий их в погремушки. Подобные писанки встречены во многих древнерусских городах. Время их бытования в Древней Руси определяется X — первой половиной XII в.

Орнамент на писанках является одним из видов древнерусского народного декоративного искусства. Глиняные погремушки вернутся связанные в свое время с какими-то культовыми представлениями, имеют очень древнее происхождение. Впервые в Восточной Европе они известны уже в памятниках трипольской культуры. Обычай почитания яйца, являющегося символом жизни и возрождения, позже вошел в христианскую символику как обычай дарить яйцо, что означало пожелание здоровья и всяческого добра. Некоторые исследователи видят в этих изделиях обычные детские игрушки. Древние традиции изготовления глиняных, деревянных и каменных писанок, украшенных геометрическим и растительным орнаментом, как один из видов народного искусства сохранились до наших дней. Писанки превратились, таким образом, в одну из групп современных сувениров.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА.

Я. П. ПРИЛИПКО

Давньоруський могильник Белгорода Київського (Дослідження 1974—1976 рр.)

Серед міст Давньої Русі одним із значних був Белгород, розташований поблизу Києва. У літописах він згадується понад 40 разів¹ у зв'язку з різними історичними подіями. Заснований на місці раннього слов'янського поселення, Белгород у X ст. став великим містом, яке не раз вирішувало долю Києва: втративши Белгород, князі залишали і столицю, не маючи надії втримати її². Важливу роль відігравав Белгород

²⁴ Валушко М. Писанки.— Сяво, 1913, № 4, с. 108; Вальковска І. Pisanki polskie z X—XII w.— Polska sztuka Ludowa, 1958, vol. 7, N 1, s. 47.

²⁵ Калениченко Л. Мистецтво писанки.— Народна творчість та етнографія, 1971, № 4, с. 73.

¹ Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950, с. 57 та ін.; Лаврентьевская летопись.— ПСРЛ, т. 1. СПб., 1846, с. 52, 55, 142, 171 та ін.; Ипатьевская летопись.— ПСРЛ, т. 11, СПб., 1843, с. 119, 123, 136, 152 та ін.; Воскресенская летопись.— ПСРЛ, т. 7, с. 24, 29 та ін.

² Зимин Л. Поездка в с. Белгородка.— Военно-исторический вестник. 1903, № 1, с. 55.